

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

(Առաջնորդական փոխանորդ
Արարատյան քեմի)

ԷՋԵՐ՝ ՍՈՒՐԻ ԷՋՍԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ*

Սիմեոն կաթողիկոսի մահից հետո, 1780 թվականի օգոստոսի 2-ին, կաթողիկոս է ընտրվում Ղուկաս Կարենցին: Սիմեոն Նրե-վանցին հանձնարարել էր իր մահից հետո ընտրել Ղուկասին, որը եղել էր Զմյուռնիա-յի առաջնորդը և Սիմեոնի մոտերիմն ու ղոր-ծակիցը:

Ղուկաս Կարենցին Հայրապետական Գա-րի վրա է մնում տասնինն ու կես տարի, 1780 թվականի օգոստոսից մինչև 1799 թվակա-նի դեկտեմբեր ամիսը¹²:

Ղուկաս Կարենցին իր նախորդի պես եղել է գրասեր անձնավորություն: Այդ մասին են վկայում Հայկական ՍՍԻ Պետական մատե-նադարանում գտնվող նրա նամակների և կոնդակների պատճեններն ու սևագրություն-ները, որոնք գրանցված են 2803, 2922, 3738, 4448, 4381, 4482, 4353, 4501 համարների տակ:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1958 թվա-կանի N է-ից:

12 Մաղափա աբեղիսկոպոս Սրմալյան, «Ազգա-պատում», Կոստանդնուպոլիս, 1914 թ., հատոր Բ, էջ 3138:

Ղուկաս կաթողիկոսը «ուսումնատյաց մը չէր», ինչպես իրավացիորեն գրում էր Օր-մանյան սրբադան, թե «Ղուկաս կմեղագրվի նաև, որ իր օրով դադարեցան Սիմեոնի հիմնած տպարանը և թղթի գործարանը»¹³, Այդ շահմանավորված մեղադրանքի հեղի-նակն է Մսեր Մսերյանը իր «Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի ի Սիմեոնէ մինչև ցեովհաննէս Ը» աշխատության մեջ:

Օրմանյանը, վեր հանելով Ղուկաս կաթո-ղիկոսի գործունեությունը, հակառակ Մսեր-յանի մեղադրանքին, գրում է, որ նա վթաղ-վել է, շատ վատ ժամանակաշրջանում, նաև կրթական, լուսավորական գործունեու-թյամբ: Ղուկասի օրով գործում են Սիմեոնի տպարանն ու թղթի գործարանը, մինչև 1793 թվականը: Նրա օրով լույս են տեսել մի քանի հրատարակություններ: Այնուհետև տպարանը ժամանակավորապես կանգ է առ-նում, երկրի ընդհանուր խառնակ դրության պատճառով:

Հանգուցյալ Գարեգին Լևոնյանը իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» աշխա-

13 Նույն տեղում, էջ 3235:

տության 152-րդ էջում, խոսելով Ղուկաս կաթողիկոսի գործունեության մասին, գրում է. «Ղուկաս Ա Կարնեցու հայրապետության առաջին իսկ տարիներին էջմիածնի տպարանը բարեշինության է ենթարկվում՝ տպագրական արդ ու զարդը ավելի կարգավորվում է շնորհիվ փորագրիչ վարպետ Հարությունի և աշակերտ հաշատուրի»:

Եվս մի փաստ, որ իրոք Ղուկասի օրով գործել է տպարանը: Շահաթոնյան սրբադանը իր «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ շարժեքավոր աշխատության մեջ, նկարագրելով Ղուկաս կաթողիկոսի Մայր Աթոռում կատարած շինարարական աշխատանքները՝ Ս. էջմիածնի վանքի, շենքերի և այլ շինությունների վերանորոգությանը, հիշատակում է, որ Սեղանատուն են տեղափոխում տպարանը. «Ի պատճառս փոխարկութեան խոհանոցին յայլ տեղի. զի յառաջին խոհանոցին... փոխադրեցին զգործարանն տպագրութեան»¹⁴:

Վերոհիշյալ փաստերը ապացուցում են, որ Ղուկաս կաթողիկոսի օրով Ս. էջմիածնում գոյություն է ունեցել տպարան, այն էլ տեղավորված է եղել, ըստ Շահաթոնյան սրբադանի նկարագրության, «Ի սեղանատանէ աստի մտանեն ի սեղանատունն ձմր:ուն ընդ երկուս դրունս, ի միջոցս այսոցիկ երկուց շինուածոց՝ տպագրատան և սեղանատան. է սրահ կամարայարկ և ունի դուռն մեծ հանդէպ հարաւային դրան Տաճարին»: Շահաթոնյան սրբադանի վկայությամբ, ուրեմն, տպարանի տեղը, Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակ, եղել է այժմյան միապետական նոր ճաշարանի տեղը: Ի դեպ, հիշենք, որ միարանական այդ հին սեղանատունը, չաղարապատ կոչվող շենքի ներքևում, այս օրերին նորոգվում է Վեհափառ Հայրապետի ջանքերով: Հետևյալ արձանագրությունը կա հիմա՝ ճաշարանի պատին. «Ի կամարի մեծի դրանն՝ որ ընդ մէջ տպարանին և սեղանատան՝ այս օրինակ»¹⁵: Այդ արձանագրությունը վերաբերում է ճաշարանին, որը կառուցվել է ջուղայեցի հաւղարյանի ծախքով: Ղուկաս կաթողիկոսը ամեն ջանք ի գործ է դրել պահպանելու ինչպես Ս. էջմիածնի տպարանը, այնպես էլ թղթի գործարանը: Նա 1781 թվականի հուլիսի 12-ին, «Թուղթ առ միաբնադաւան ժողովուրդսն Ախալցխայում դրության մեջ, նկարագրելով Մայր Աթոռի պետքերը, խնդրում է ախալցխացի-

ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ՕՐՈՎ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԺԱՄԱԳՐՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ԷՋԸ

ներին՝ «Եւ հնոտի շոր ևս որ ինչ վասն թղթաշինութեան ժողովեցի՝ զայն ևս դա պարտի յղել աստ, և դուք, սիրելիք մեր, պարտիք յօժարութեամբ տալ զհնոտիս՝ որքան և կարեցէք, որ ձեզ չէ ինչ ծանրութիւն, իսկ թղթաշինութեան Սրբոյ Աթոռոյս ի մեծ ձեռնտուութիւն և ձեզ պատճառ բարեւոյ վարձուց ի Տեառնէ: Եւ կատարողդ հրամանաց մերոց եղէ՛ք օրհնեալ՝ յԱստուծոյ և ի մէնջ, և շնորհք Սրբոյ Աթոռոյս ընդ ձեզ լիցի յարածամ»¹⁶:

Այնուամենայնիվ, թղթի հարցը մտահոգում է նաև Մայր Աթոռի միաբաններին: Արտասահմանից թուղթ ստանալը շատ ղոժվար էր և կապված շատ խոշոր ծախսերի հետ: Կոստանդնուպոլսում էջմիածնի նվիրակ Իսահակ վարդապետը 1784 թվականի ապրիլ ամսվա 27-ին Ղուկաս կաթողիկոսին գրում է, թե ինքը նպատակ ունի դրամ հավաքելու՝ Իջմիածնի թղթե գործարանը նորոգելու համար: Ղուկաս կաթողիկոսը նրան պատասխանում է. «Իսկ վասն թղթատանն, որ ցաւելով դրես, մի՞թէ մեք ոչ ցաւիմք. այլ

14 Հովհաննէս Եպիսկոպոս Շահաթոնյան, «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատ. Ա, էջ 102:

15 Նույն տեղում:

16 Գլուտ ավագ Բանաւա Աղանյանց, «Երևան հայոց պատմութեան», Գիրք Դ, էջ 91:

ԳԻՐԲ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ՅՈՎՈՆՊՈՍԻ ԵՐԲԱՅԵՏԻՈՑ.
ԵՐԿԻ ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԸ

ժամանակս ձեռնտու չէ, մանաւանդ խղճալի նիկողայոսն ևս վախճանեցաւ, ի նոյն արհեստ այդ գիտող ոչ գոյ»¹⁷:

Ս. Էջմիածնում այլևայլ արգելիչ պատճառների հետևանքով թղթագործարանը չի վերանորոգվում: Ղուկաս կաթողիկոսը իր տպագրելի: գրքերի համար թուղթ է բերել տալիս Կոստանդնուպոլսից: Նա իր մի նամակում թղթի ստացման մասին հետևյալ սրտառույ տողերն է գրում Կոստանդնուպոլսի իր նվիրակ Իսահակ վարդապետին. «Իսկ ի յունիսի ի գրեցեալ խոստմանդ, որ դժժ օղմալ բնասիկ բնանար թուղթ և գժ դաստայ Ստամպուլու օրթալ թաղայ թուղթ էիր առեալ և մերայնող իրոքն մէկ բնոն շիւհայ և յղեալ ծովովն Պոնտոսի ի հասանել Մինաս վարդապետին մերոյ ի Կարին, այն բնոն ևս չասեալ էր անդ: Զոր նա երևր և հասուց ընդ ինքեան ի սուրբ Աթոռս և առ մեզ: Իւ մեր քաղեալ դայն, զթուղթսն մեր առար և հաւանեցաք ոի յաւք էին»¹⁸:

Իրոր, Ղուկաս կաթողիկոսը բազում դժվարություններ հաղթահարելով թուղթ է

ստացել արտասահմանից և հրատարակել է գրքեր: Նրա օրով է ավարտվել Սիմեոն կաթողիկոսի «Պարտավճար» աշխատությունը, որն ուղղված է կաթողիկոսյան դեմ, և որո մեծ ընդունելություն էր գտել հայ ժողովրդի մեջ: Ահա թե ինչ է գրում Ղուկաս կաթողիկոսն իր նվիրակին այդ մասին. «Ծանիր սիրելի և չոգևոր որդի մեր, ծոցածին և քրտնաջան զաւակ Արրոյ Աթոռոյս, Իսահակ աստուածաբան վարդապետ: Զի ի յուլիս ամսոյ ԻԶ զթուղթ գրեցաք առ քեզ ի պատասխանի յառաջ գրեալ թղթոյդ և հանդերձ այլովք թղթովք յղեցար և քանի մի աւուրբր զկնի զի հատ Պարտավճար գիրբ ևս դարկար. որք ի հարկէ մինչև ցարդ հասեալ են առ քեզ»¹⁹:

1777 թվականից Ս. Էջմիածնի տպարանը կոչվում էր «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի» անունով, հետագայում՝ «Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տպարան» անունով, ապա վերջում՝ «Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի» անունով:

Մայր Աթոռի տպարանի սկզբնական շրջանի նատիպ երկերը վաղուց են սպառվել և դարձել միայն զրադարանների հազվագյուտ ունեկումներ: Այդ հազվագյուտ գրքերից կան Հայկական ՍՍՏՊ Պետական մատենադարանի զրադարանում, Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան Պետական զրադարանում:

Մեր պրպտումները ցույց են տալիս, որ Ղուկաս կաթողիկոսի օրով էջմիածնում տպագրվել են՝

ա) 1779 թվականին Սիմեոն կաթողիկոսի տպարան հանձնած «Պարտավճար» աշխատությունը, որի 9-րդ տպագրական մամուլը լույս չտեսած հեղինակը վախճարվել է (1780 թ. հուլիսի 21-ին): «Պարտավճար»-ի տպագրությունը շարունակվում է Սիմեոնի հաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսի օրով և ավարտվում է 1783 թվականին:

բ) 1785 թվականին լույս է տեսնում «ատենի ժամագիր»-ը, որի տպագրությունը զգալի չափով լավացել է նախորդ հրատարակություններից: Հիշատակարանում ներշնչվում են սրբադրի: Թաղեոս վարդապետի տառերն ու միջին զարգերը պատրաստող վարպետ Հարությունի և նրա աշակերտ տիրացու Խաչատուրի, զրաշարներ տիրացու Մաղաթիայի և Ազեքսանդր սարկավազի անուններով: Զի մոտադվել նաև դրածույ և մրազարկ Գևորգը: Այդ «Ատենի ժամագիր»-ը 426 էջանոց է, 30 սմ. հաստություն ունի. տպագրվել է Խաչիկ իշխանի ծախրով:

¹⁷ Հայկական ՍՍՏՊ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2503, ք. 249բ:

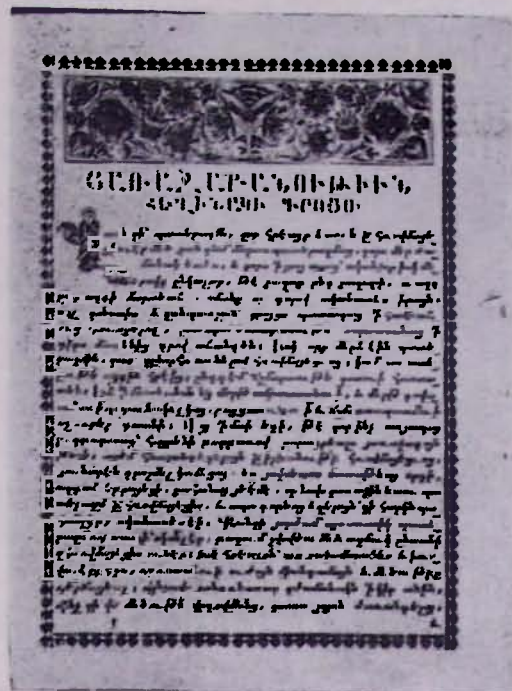
¹⁸ Նույն տեղում. ք. 176բ.

¹⁹ Նույն տեղում. ք. 175բ:

գ) 1787 թվականին նույն տպարանից լույս է տեսնում ճառածալ ընտիր մի հրատարակություն՝ «Գիրք պատմութեանց Յովսէփի Երրանցւոյ», թարգմանութեամբ Ստեփանոս վարդապետ Լեհացու Այս գրքի հրատարակութեանց երևում է, որ տպարանի լուսավորները, գրաշար թև տպագրիչ, էջկապ թև մրազարկ, որակավորվել են շատ զգալի կերպով։ Իր արվեստի մեջ խոշոր առաջադիմություն է երևան բերել փորագրիչ վարպետ Հարությունը։ Նա դիրքը զարդարել է լազմաթիվ դիսպոզիցիոնով, լուսանցադարձերով և թռչնադրերով։ Առաջին համառոտ անվանաթերթի համար Հարությունը նկարել և փորագրել է մի շրջանակ պատկերով Ընդարձակ անվանաթերթի վրա գրված է. «Եւ տպարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մեծութիւն, ի թուոյ Փրկչին 1787 և ի մերում թուականիս ՌՄԼԶ»։ Գիրքը շարված է ցիցներ չափսի նոր տառերով, մոտ 500 ծաղկափակ երեսների մեջ, տպագրութեանը՝ սպիտակ և բարակ թղթի վրա, կատարված է խնամքով և մաքուր։ Կազմը սրճագույն կաշիով և միջին էլ՝ ոսկեգրութեամբ և զարդերով։ Գրքի վերջում կա ընդարձակ «Յիշատակարան տպեցման գրքոյս», որից երևում է, որ տպագրութեան ծախքը հոգացել է ջոսլայեցի Մահտեսի Խաչիկ աղան։ Հիշատակարանի ամենավերջում ասվում է. «Այլ և յիշեցէք վկերտողն դրոցս և կանոնաց և ծաղկենշանից զվարպետ Յարութիւնն վաղարշապատցի հանդերձ աշակերտին իւրով տիրացու Խաչատուրին։ Եւ զգրաշար Մաղաբիայն և զտիրացու Աղեքսանդրն և զայլ աշխատաւորս գործարանիս»²⁰։

Գրեթէ ինքնաշունչ իր հիշված աշխատության մեջ, բացի այս երեք գրքերից և 1793 թվականին լույս տեսած «Տաղարան փորձիկ» զրգից, չի հիշատակում ներքո հիշվող գրքերից «Նորհրդատետր»-ը և Սիմեոնի «Պատմութեան»-ը, որոնք իրենց տպագրութեան արվեստով և բովանդակությամբ շատ կարևոր են։

դ) «Նորհրդատետր սրբազան պատարագի, ըստ արարողութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյ։ Հայաստանեայց։ Տպագրեցեալ ի քրիստոսոսհիմն և ի լուսանկար Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի։ Հրամանաւ Տեառն Ղուկասու Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, յամի մարդեղութեան Փրկչին ՌՉՁԸ (1788), և ի թուականիս Հայոց ՌՄԼԷ»։ Այս տիտղոսաթերթի վրայի վերնագիրն է։ Միևնույն ժամանակ կան նկարներ վերևում, մեջտեղ Փրկիչը, աջ և

«Գիրք ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ՅՈՎՍԵՓՈՍԻ ՆՐՐԱՅԵՑՈՑ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՐԱՆԸ։

աշյակ Թադեոս և Բարթողիմեոս առաքյալները, կենտրոնում՝ Մահակ Հայրապետը և Ս. Մեսրոպը, ներքևում՝ Գյուտ և Հովհան Մանգակունի հայրապետները։ Բաղկացած է 35 էջից, 30 սմ. երկայնքով։ Հիշատակարանի վերջում՝ «Մանաւանդ՝ յիշեալի՝ զՊաշտօն երեւանցի և ի Սուրաթ քաղաքի բնակեալ քրիստոսասէր և մեծահաւատ պարոն Աւետիս... Վասնզի նոյն բարեմիտ պարոն Աւետիքի խնդրանքն և արդեամբքն տպագրեցաւ սուրբ մատենաս ի բարի յիշատակ նմա և նորայնոցն։ Տպագրիչներն մասին նույն հիշատակարանում կարգում ենք. «Այլ և յիշեալի՝ զբանդակողն նոր գրոցս և ամենայն պարադայիցն՝ զվարպետ Յարութիւնն, և զտիրացու Խաչատուրն. և զգրաշար Մաղաբիայն, և ըվԱղէքսանդր սարկաւագն. և զայլ աշխատաւորս գործարանիս»։

Ինչպես այստեղ էլ տեսնում ենք, վարպետ Հարությունը, տիրացու Խաչատուրը և սարկավագ Աղեքսանդրը շատ երախտիք են ունեցել տպարանում. այդ աղնիվ և նվիրված մարդկանց անուններին շատ ենք հանդիպում հիշատակարաններում։

ե) 1789 թվականին Ս. էջմիածնի տպարանից լույս է տեսել նաև «Շարակնոց», 895 էջանոց, 16 սմ. հաստությամբ։

²⁰ Գրեթէ ինքնաշունչ, «Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստ», Երևան, 1958 թ., էջ 152—153։

ԽՈՐՀՐԴԱՏՆՏԻ ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԸ (1785 թ.)

զ) 1793 թվականին լույս է տեսնում «Տաղարան փոքրիկ»-ը, Սիմեոն կաթողիկոսի հեղինակությամբ, նոր տպագրությամբ, «ի թախանձանաց սիրատարի խնդրողացն»:

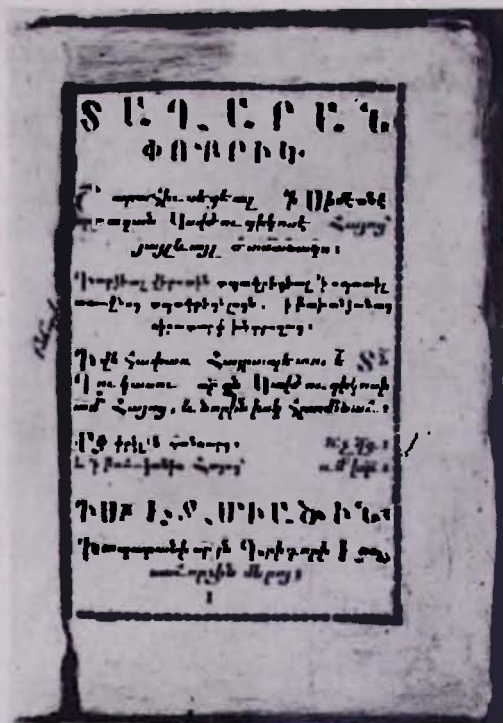
Այս հրատարակությամբ էլ Ս. Էջմիածնի տպարանը փակում է իր հաշիվները ժողովրդի հետ և այնուհետև բավական երկար ժամանակ դադարի է մատնվում նրա ղեկավարությանը, մինչև Հովհաննես Բ Կարբեցու օրերը:

Թեոդիկը իր «Տիպ ու տառ»-ի մեջ հիշատակում է միայն չորս հրատարակություն Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակ, այն է՝ 1785 թվականի «Առնեի ժամագիրք»-ը, «Յովսեփ»-ը 1787 թվականին, «Շարականոց»-ը 1789 թվականին և «Տաղարան փոքրիկ»-ը 1793 թվականին: Նա մոռացության է մատնել Ղուկաս կաթողիկոսի տպագրած «Պարտավճար»-ը և «Խորհրդատևոր»-ը:

Մայր Աթոռի տպարանը մոտ 40 տարի փակ է մնում: Այդ երկար դադարի ընթացքում պատճառներն էին վաճառի ներքին երկպառակություններն ու Դավիթ-Դանիելյան վեճերը, ինչպես նաև ժամանակի աննպաստ

քաղաքական իրադարձությունները, ռուսարսկական պատերազմը, կողոպուտը, բռնությունները: Այդ տարիներին վանքապական նույնիսկ շատ իրեղեններ՝ պղնձեղեն, գրքեր կողոպուտի են ենթարկվել և տարվել Թավրիզի շուկաներում վաճառքի հանելու: «Թէպէտ ի գալն շահին կրկին կողոպտեցին պարսիկքն [զ(կթոռն)]՝ մինչև երկու հազար թումանի դիրք, պղնձեղէն բնոն արարեալ տարին... զոր տեսաք հազարաւոր դիրք ծախելն և եկեղեցական շանդերձ ի Թավրէզ...»²¹:

Այսպիսի դժնդակ տարիներին ինչ խոսք կարող էր լինել մշակութային, տպագրական աշխատանք կատարելու մասին: Տպարանը միայն անունով գոյություն ուներ. նրա սենյակներից մեկը ծառայել է որպես սրահատուն, ուր բանտարկվել է Դավիթ կաթողիկոսը. «մորուքը սափրիչին գերծել կուտան և տպագրատան խուցն կփակեն...»²²:

ՏԱՂԱՐԱՆ ՓՈՔՐԻԿ-Ի ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԸ

21 Գյուտ ավագ Բանան Աղանյանց, «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893 թ., էջ 186:

22 Մազաբիա Խաթախիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատմութեան հատ. Բ, էջ 362:

ԺԹ դարի առաջին քառորդին քայքայվել էր Մայր Աթոռի տնտեսական դրությունը: 1819 թվականի փետրվարին, եփրեմ կաթողիկոսի ժամանակ, փորձ է արվում Ս. էջմիածնի տպարանը վերակազմակերպելու համար: Մայր Աթոռի կառավարչությունը իր ձեռքում կենտրոնացրած 11-ի ժողովը կազմում է մի ծրագիր ընդհանրապես վանքի համար, որը բաղկանում է 9 կետերից, և որի 6-րդ և 7-րդ կետերը վերաբերում են տպարանին. «Ամենայն հետևողութեամբ հոգ լինի ի գործ դնել զտպագրատունն շափատր ծախիւք, զի այնու ունեւոց են զտեղի մեծի պարծանաց ի մէջ Ազգի մերոյ և օգնութիւն ի խնդրելն առ ան ի նոցանէ ոչ բերէ զամօթ: Ուստի ի յօգնութիւն գործածութեան այնորիկ ի մէջ միաբանից մերոց ևս ով ոք դրամ ունիցի ըստ շափու փոխ տացէ թեմեսուկաւ առանց շահու և կամ տասին մին շահով և դարձեալ նոյն թեմեսուկաւ ստացի ըստ ժամանակին մինչ ելցեն Աստուծով տպեալ գրեանքն ու վաճառեսցին և եթէ յամեսցի ևս հատուցումն գոնէ շահուց նեղութիւնն չունի կրել Սուրբ Աթոռոյս ի նոցանէ որպէս կրէ յայլ պարտեացն:

Որպէս զամենայն զգրչեայ և զտպեալ գրեանսն գրատանն Սրբոյ Աթոռոյս նոյնպէս և նորատիպ գրեանսն մինչ ելցեն Աստուծով ի տպագրատունէն պարտին արկանիլ ի տուժարի յիշեալ տուժարագիրին, և այնպէս յանձնել գրքատան վերակացուին, որոյ վասն ևս երկու մինն օրինակ դաւթար պահելի է, մինն ի գրքատանն առ վերակացուն և միւսն առ Սրբազնագոյն Գահակալն և կամ առ սուրբ ժողովն, և նորատիպ գրեանսն ևս փոյթ փոյթ լիցի կանխաւ ի վաճառել, զի արդիւնքն նոցին օգնեսցեն տպագրատանն և եթէ յաւելանայցէ ինչ ևս ի հատուցումն պարտուց...»²³

1819 թվականի փետրվարին եփրեմ կաթողիկոսի և 11-ի ժողովի կողմից Ստեփանոս եպիսկոպոս Ննովքյանը նշանակվում է տուժարագիր վասն ամենայն ելից և մտից Սրբոյ Աթոռոյս: Տուժարագիր սրբազանի հաշվետվության մեջ խոսվում է նաև տպարանի մասին. «Յովսէփ վարդապետն յաղագս Բախուց Սրբոյ Տանս 5310 թուման...»²⁴

²³ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթապանակ 35, վավերագիր 373:

1788 թվականի ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԷԶՐԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԸ

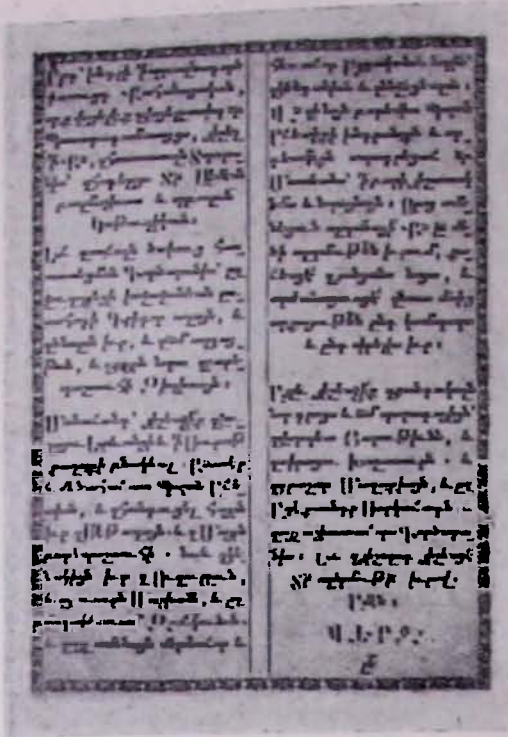
դահեկանն, յաղագս ապարանին ճարկաւորացն»²⁵ (ընդգծումը մերն է— Վ. Վ.):

Ավելի մանրամասն խոսվում է տպարանի վերաբացման համար կատարված ծախսերի մասին. «Թողթատան մօհրաց ղնօղ վարպետ Պօղոսի մախթուն բոլոր պարսպի ետուն եօթն թուման... Փոքր թղթաշէն ֆրանկ մուսի Դէսի Օսն ի հոկտեմբեր ամսոյս 28 դարձաւ յերկիր իւր...»²⁶, «Վասն կազմարարի գործեացն ղորոց դրեալ էր պատուելի Բէնդիրցովն, իմա՛, զի ի մէնկէնտէց (որ աստ հարկաւոր է) երկոքին տեսակքն ևս կարևոր են մեղ. վասն որոյ, զորս այդի և զորս ի Մօսկվու հոգացեալ փութով առաքեսցիք: Այսպէս ծանուցիր յարգոյ Բէնդիրցովին ողջունիւ»²⁸:

²⁴ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 369, էջ 8:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 6—7:

²⁶ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթապանակ 31, վավերագիր 88, էջ 2:

ՆՈՐԸՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԷՅՐ

1822—1824 թվականներին որոշ աշխատանքներ կատարվել են անպայման տպարանը անշարժությունից դուրս բերելու կապակցությամբ, Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի Կաթողիկոսական գիմնազի N 43 թղթապանակի N 316 վավերագրի Ա, Բ, Գ համարներում 1822 թվականից կա մի ընդարձակ հաշվետվություն այն մասին, թե ինչպիսի ծախսեր են կատարվել տպարանի վրա Օրինակ, 1822 թվականի հունիսի 14-ին տպարանի վարչությունը դնել է «արճիճ վասն կոպեյայ զերկոստի տեսակն լրորոր դրոց մէկ տուփ կամ հինգ լիտր, 8 մանէթ» կամ «խարտոց տոկիսու երեք հատ 7 մանէթ 35 կոպեկ»։ Վերոհիշյալ հաշվետվության մեջ ցույց են տրված նաև տպարանի որոշ մասերի վերանորոգման ծախսեր. «1822 թ. դեկտ. 13-ին բուժ տախտակին սոյն տպարանի, որ առաջին էր ձուլակալ եղեն, ի հինգ և կէս փութ թճոյ, զոր հաշուեալ միասին տասն և հինգ լիտրն լիտրին հինգ վճարեցուք 75 մանէթ»²⁷։

²⁷ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, Թղթապանակ 43, վավերագիր 316.

Տպարանի վերակառուցման աշխատանքները շարունակվում են, բայց տպարանը չի դորժում։

Ռուսական բանակի հաղթությամբ 1828 թվականին Հայաստանի արևելյան մասը վերջնականապես ազատագրվում է պարսկական ծանր լծից։ Թուրքմենչայի դաշնագրով ռուս-պարսկական պատերազմը վերջ է գտնում։ Կազմվում է հայկական մարզ, որի մեջ և Ս. Էջմիածինը ազատ շունչ է քաշում։ Երկիրը խաղաղվում է, վերջ են դառնում պատերազմի տխուր հետևանքները։ Բովանդակ հայության ցանկությունն է լինում Մայր Աթոռը դարձնել նաև մշակութային կենտրոն։ Այդպես էին մտածում նաև լազարյան եղբայրները, որոնց ցանկությունն էր Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը տեսնել ծաղկուն դրության մեջ, 1832 թվականի դեկտեմբերի 4-ին Հովհաննես և Նաչատուր լազարյանները իրենց գրած մի նամակում Հովհաննես Ը Կարբեցուն հիշեցնում են, որ մեր հայրապետներից Հակոբ Զուղայեցին դրասեր էր և Սիմեոն Կաթողիկոսը, «որ բազում տառապանք երաց յէջմիածին տպագրատուն և տպեաց զրազում մատենաս, իսկ յետ մահուն Ղուկաս Կաթողիկոսի և այսր բարի ինչ ոչ լուաք զաթոռակալաց դորին բաց ի զանազան անկարգութեանցն և ի չփոթութեանց. լայց այժմ զի շնորհօք Ամենակաթողին Տունդ այդ աղատեալ ի լուսաւորութեանց պարսից»²⁸։ Լազարյանները եռանդ են ներշնչում կոթողիկոսին, ավելացնում են նաև, որ «հաւատամք տեսնել Ձերդ ձեռամբ ըստ հոգեւորին և ըստ մարմնաւորին, զի վերստին ծաղկեացի առ ձեզ հոգեւոր զպրատունն վասն վարդապետաց»²⁹։ Հովհաննես Կարբեցին ինքն էլ ցանկանալով Մայր Աթոռը լարեկարգ դրության մեջ տեսնել, պատասխանում է լազարյանների նամակին սրտառուչ կերպով. «Իհասիտ խոստմունք ձեր վասն շինութեանց և նպաստից դերազահ Սրբոյ Աթոռոյս յաւելին ի մեզ զյոյս մեծ, ոյր վասն և տպարան մեր այլ շինութեանց հարկաւորք վասն ուսումնարանի ապաւինութեամբ ձերոյ է, զոր ձեռնկալութեանց խոստանան հետզհետէ արդիւնաւոր առնել զպատուս իւրեանց և յառաջագէմ հանդիսանալ հանդիսի տնդուղական պարծանաց շայրենեաց Հայաստանի, և նա ահա մատուցեալ ձերոյ վեհազնութեանց զնախապտուղ իւրեանց զ-6 օրացոյցս ոչ զլանան նուիրել և պայլս մեծամեծս ի հա-

²⁸ Արխիտակես Եպիսկոպոս Սեդրակյան, «Հովհաննես և Եպիսկոպոս Շահխաթունյանի կենսագրությունը», Պ. Պետերբուրգ, 1898 թ., էջ 133.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 134.

ճոյս բարերար կամաց ձերոց»³⁰։ Լազարյան և Պրալյաները ցանկանում էին նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում վերստին բաց անել հոգևոր դպրոցը։

Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի ժամանակ Ս. Էջմիածնի տպարանի վերակառուցման, ինչպես նաև ժառանգավորաց վարժարանի առաջադիմության մասին կան վկայություններ Լենինգրադի Պետական պատմական կենտրոնական արխիվի Ֆոնդ № 821, ОПСД 138, № 103, էջ 123—129-ի պարունակած վավերագրում։

Նվիրող, Հովհաննես Կարբեցին բավականին աշխատանքներ է կատարել Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանը և ապաբանը ծաղկեցնելու ուղղությամբ։

Աղևքասանդր Նրիցյանը, իր «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում» աշխատության Բ մասի 544-րդ էջում, թվարկելով Կարբեցու շինարար գործունեությունը, դպրոցի և տպարանի մասին գրում է. «... վերանորոգեաց դպարան Ս. Էջմիածնի դերապայծառ և ընդարձակ քան դառալին։ Ծեմարանն մեծամեծ դահլճօք անդերձ և ըստ երոպացուց նստարանօք, դրասեղանօք և մահճակալօք»։

Կարբեցու ձեռնարկությունները սակայն կիսատ են մնում։ Միաբանների մեջ տեղի է ունենում ըմբոստություն Հայրապետի դեմ, սկսված շինարարական գործը խանգարվում է և կաթողիկոսը չի կարողանում իր ցանկությունները իրագործել։ Թեև 1834 թվականին տպարանը վերաբացվում է, բայց ոչ մի հրատարակություն չի տեսնում։

Կարբեցին 1834 թվականին պր. Ռոդինին դրած բացատրականում դժողոմ է, որ «Արարատյան Ստեփան վարդապետը... և Շահխաթունյան Հովհաննես աբեղան, որ նմանապես Սինոդի անդամներից մեկն էր, բողոքովին առանց պատճառի թողեց յուր պաշտոնը... Այս վերջին երկուսը նամանավանդ մեղավոր են թվում ինձ, որովհետև առաջինը (Արարատյանը), բացի սինոդական անդամությունից, նշանակված էր նաև կառավարիչ ու տնօրեն սինոդական գործերի, մեր դիվանատան և Էջմիածնի հոգևոր վարժարանի, իսկ երկրորդը (Շահխաթունյանը) կառավարիչ էր մեր տպարանի և գրատան»³¹։ Ինչպես հայտնի է դառնում, նրանք ընհարվել էին Կարբեցու հետ, և ինչպես վերջինս է գրում, իբր թե նրանք փո-

խանակ գործերը կարգավորելու, խառնել էին և պաշտոններից հրաժարվել։

1837 թվականին Նիկոլայ Ա ռուսաց կայսրը գալիս է Անդրկովկաս։ Նա լինում է Նրևանում և Վաղարշապատում։ Ս. Էջմիածնում ցարը տեսակցություն է ունենում Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցու հետ, միասին այցելում են Մայր Տաճարը, ապա վանքի տպարանը, որը ողորմելի վիճակում էր գտնվում։ Հայտնի չէ, թե ցարի և կաթողիկոսի միջև տպարանի մասին խոսք լինում է թե չէ, բայց փաստն այն է, որ հետևյալ տարի՝ 1838 թվականին, Ս. Էջմիածնի տպարանից լույս է տեսնում մի թարգմանական գիրք ուսանողներից։ Այդ գիրքն է «Հարկը և շուրս սուրբ պատմություն հաւաքեալ ի Հին և Նոր Կտակարանաց յօգուտ մանկանց... ի ռուս լեզուէ հայացոյց աւագ քահանայ հայոց Տփիսիսոյ Իսահակ Սահառունեանց, ի տպարանի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ի Ս. Էջմիածին»։ Տպագրության և թղթի որակի կողմից այս հրատարակությունը իհարկե չի կարող գովեստի արժանանալ, միայնակարան է, սակայն, այն, որ տպարանն արդեն երկար ժամանակի խանգարումից ու դադարից հետո փոքր ի շատե կարգի է բերվել և ի վիճակի է եղել գիրք տպագրելու³²։

Կարբեցին Լեոնյանն իր գրքի մեջ չի հիշատակել 1838 թվականին Ս. Էջմիածնի տպարանից լույս տեսած «Ժամագիրք»-ը, որի հիշատակարանում կարդում ենք, որ այդ ժամանակ տպարանի կառավարիչն է եղել վաղարշապատեցի Հովհաննես վարդապետ Մուրադյանը և վարպետ՝ Հակոբյան Վլասիոսը։ Սրանց ջանքերի շնորհիվ տպարանը թեև համեստ, սակայն շարունակել է իր գործունեությունը։

Թեոդին ևս իր «Տիպ ու տառ»-ի մեջ անտեսել է 1838 թվականին տպագրված այդ երկու գրքերն էլ։

Ս. Էջմիածնի տպարանից 1842 թվականին լույս է ընծայվում Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանի «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Այրարատայ» երկհատոր աշխատությունը, տպագրված գոհացուցիչ չափով և մաքուր ևրժեքավոր այս աշխատությունը ներկայումս էլ հավաստի աղբյուր է հանդիսանում հայ բանասիրության համար։

Սուրբ Էջմիածնի տպարանում աշխատել է տիրացու նկարիչ Հովհաննես Տեր-Մկրտչյան Աֆանդուլը, որն ունեցել է իր վիճա-

³⁰ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, Արխիվ Լազարյանների, թղթապանակ 117, գործ 52։

³¹ Ա. Նրիցյան, «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում», Բ մաս, էջ 191—192։

³² Գաբրիել Լեոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», էջ 215։

առատունը և այդ վիճագրատան՝ Շարխու-ի մեջ առաջին անգամ տպել է նիկոլայ Ա ցարի պատկերը։ Այդ առթիվ Ս. էջմիածնի միաբան ծաղկարար Իսահակ եպիսկոպոսը 1839 թվականի մայիսի 29-ին մի նամակ է գրել էջմիածնից՝ Պետերբուրգի հաջորդ նի-րեմ վարդապետ Ալթունյանին, որտեղ հետևյալ կարևոր տեղեկությունն է հաղորդում. «Տէր Մկրտչեան Աֆանդով պարկեշտ և հանդարտաբարոյ շնորհափայլ և նկարիչ 4 աստիճանաւոր տիրացու Յովհաննէս սիրեցեալն մեր, որ յառաջ քան զայս եկեալ էր ի կայսերախնամ տիրապահ քաղաքն Մոսկով առ ի ուսումն ընկալնլոյ զարհեստն տպարանի և զնկարչութիւն, որ և ուսեալ ըստ կարողութեան իւրոյ զլիտոգրաֆի տպելն զանազան ձևն և զնկարչութիւն նորին Սրբազնաստուրք Վեհափառ Օծութիւնն ի նորին կայսերական բարձրութենէն խնդրեալ էր վասն սորա, որ արդէն դայցէ այդր ի Ս. Պետերբուրգ, առ ի մտանել յակադէմի ուսումնարանն, որ լաւ ևս ուսցիւ Զկնի վերադարձման ն. Կ. Բարձրութեանն աստէն, ի նոյն աշնան, եկն դոյն Յովհաննէս տիրացուն աստ, վալլլեցուց զուսեալ շնորհն իւր ի Սուրբ Արոսս, որոյ տպարանի միջին յօրինեաց զմեծ մեքենայ շարխ մի լիտոգրաֆի, որոյ տպեաց զպատկեր բարեփառ հօրը թագաւորին մերոյ Հայաստանի, և կայսերն ռուսաց նիկոլայ Պաւլովիչի, որոյ Տէր տայցէ կեանս խաղաղականս հանդերձ թագուհեան և ժառանգակցօքն... զկնի տպելոյ պատկերն, որ տպեաց և դուարձացւոյց ն. Ս. Սծութեան (Հովհաննէս Ը Կարրեցու—Վ. Վ.) և սրբազան սինոդին և մեր ամենեցուն...»³³,

ներսես Աշտարակեցու օրով էջմիածնի տպարանը երկրորդ պլանի վրա է մղվում։

³³ Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, Արխիվ Գրեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի, թղթապանակ 84, վավերագիր 1, էջ 82.

Աշտարակեցին իր ուշադրության կենտրոնն է դարձրել Թրիխսիում իր անունով բացված դպրոցը և նրան կից տպարանը։ Նա միշտ դժգոհել է, որ Ս. էջմիածնում «մարդ չունենա»։ Նրա կաթողիկոսության տարիններում, 1843—1857 թվականներին էջմիածնի տպարանից լույս տեսած այնքան էլ հարուստ հրատարակություններ չենք տեսնում։ Աշտարակեցու օրով լույս է տեսնում միայն 3 գիրք՝ «Հրահանգ համաշխարհային պատմութեան»՝ Արեւի վարդապետ Մխիթարյանի (1844 թ.), «Ծրագրան աղօթից ի պէտս վաճառականաց և ճանապարհորդաց» (1845 թ.) և Պետրոս եպիսկոպոս Աղամալյանի «Աղբիւր բացեալ» անունը կրող մի հոգևոր մեկնաբանական աշխատությունը (1857 թ.), որ տպագրվել է «Հրամանաւ խուսաւորչական հայոց Սինոդոսին էջմիածնի» և «արդեամբք բարեպաշտօն աղա Թովմասու Այվաղեան Բագուեցույ»։

Աշտարակեցու օրով փոխվում է նաև տպարանի անունը. եթե առաջ Ս. Գրիգոր խուսաւորչի անունով էր գործում տպարանը, այժմ ուղղակի թի տպարանի կաթողիկէ էջմիածնի հիշատակությունն են կրում լույս տեսած գրքերը։

«Ծրագրան աղօթից»-ը մի փոքրիկ դրքույկ է, շարված նոր տեսակի մանր տառերով, խնամքով և մաքուր տպագրությամբ³⁴։

Ս. էջմիածնի տպարանը ավելի է առաջադիմում Մատթեոս Ա կաթողիկոսի օրով։ Մայր Աթոռի տպարանի պատմության նոր շրջանը սկսում է Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոսի օրով, որը և շարունակվում է Մակար Ա և Խրիսյան Հայրիկ կաթողիկոսների օրով։

³⁴ Գաբելգիմ Լեոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», էջ 218.

(Շարունակելի)